

Vámjövödelmek a hatalmi mechanizmusok szolgálatában

*A harmincadvám jelentősége Erdélyben a 17. század első felében**

Az Erdélyi Fejedelemség pénzügyigazgatásáról Trócsányi Zsolt ekképpen fogalmazott egy kéziratban maradt levéltári ismertetőjében: „a kincstári igazgatás története eléggé homályos”.¹ A megállapítás papírra vetése óta eltelt jó pár évtized, és ez alatt az idő alatt egy igen ígéretes folyamat indult el a történeti kutatásokban. Egyre több, a kincstári igazgatáshoz és azon belül a harmincadigazgatáshoz köthető, alapkutatáson alapuló tanulmány látott napvilágot.² A külkereskedelmi vámok történetének kutatása önmagában is jelentősen hozzájárul az önálló erdélyi állam kincstári igazgatásának megismeréséhez,³ ha pedig a gazdasági mechanizmusok és a hatalomtechnikai megoldások kapcsolatát vizsgáljuk a téma feldolgozásakor, akkor újabb ígéretes kutatási irányokat jelölhetünk ki.⁴

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a történeti Erdély három külkereskedelmi, huszad/harmincadvám⁵ helye (Beszterce, Töröcsvár, Vöröstorony) közül a két legjelentősebb helyszín/város birtoklás-, valamint igazgatástörténetén keresztül bemutassam, hogy az erdélyi állam fénykorának tartott 17. század első felében hogyan kapcsolódtak egymáshoz a gazdasági mechanizmusok és a fejedelmi hatalomtechnikai megoldások.

A gazdasági, kincstári ügyek szerepe az egyes erdélyi fejedelmek hatalomgyakorlásában, egy-egy közösséggel, autonóm joghatósággal való viszonyuk alakulásában elég nehezen tetten érhető, a források ugyanis ebből a szempontból igen

* A tanulmány a BTK Történettudományi Intézet szakmai műhelyében készült.

¹ MNL OL P 2305 3. tétel B1–B2 7.

² A teljesség igénye nélkül itt csupán a harmincadigazgatásra vonatkozó tanulmányok közül sorolnék fel párat: Simon 2008, 2016, 2019.

³ Vö. Ember 1946: 446–458.

⁴ Ilyen ígéretes kutatás fűződik Cziráki Zsuzsanna nevéhez, aki Brassó és Bethlen Gábor viszonyát elemezte, többek között a száz város gazdasági kiváltságainak tükrében. Cziráki 2011b, 2014: 608–612.

⁵ Az erdélyi külkereskedelmi vám elnevezése nem volt egységes, a 16. század második felében a források rendszeresen huszadvámként (*vigesima*) hivatkoznak rá. MNL OL F15 XI. Prot. fol. 212v. Az erdélyi külkereskedelmi vámmal kapcsolatos terminológiai problémákkal foglalkozik Pach Zsigmond Pál *A harmincad Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében* című tanulmánya, amelyben a szerző kiemeli, hogy az erdélyi vámot Zsigmond király korában harmincadnak hívták, és a huszad elnevezés csak a későbbiekben honosodott meg. Idézi Sashalmi 2006: 516.

szükszavúak, legalábbis ami a 16. század végét illeti. Jóllehet a témára vonatkozóan ebből az időszakból is maradtak fenn írásos emlékek, itt csupán Báthory István egyik, még az uralkodása kezdetén kiadott rendeletére utalnék, amelyben a fejedelem arról rendelkezett, hogy a szászok megnyerése érdekében Szeben városának adja az ércfinomítás és pénzverés kizárólagos jogát.⁶

A központi hatalom gazdasági, esetünkben leginkább a kereskedelemmel kapcsolatos nyomásgyakorlása egyértelműen a 17. század első felében jelent meg hangsúlyosan. Bethlen Gábor és leginkább I. Rákóczi György már nem tett engedményeket az erdélyi külkereskedelmi vámrendszer két, talán legfontosabb és legrégebbi hagyományokkal rendelkező harmincadhelyével kapcsolatban Szeben, illetve Brassó városának. Sőt, ők már arra használták fel a komoly bevételeket biztosító harmincadhelyeket, hogy – szűkítve a városok mozgásterét –, az erdélyi állam gazdaságilag egyik legerősebb és legjelentősebb régiójában megerősítsék fejedelmi hatalmukat.

Brassó esetében a Bethlen-kori történéseket tárgyalva Cziráki Zsuzsanna rámutatott, hogy a fejedelmet kettős cél vezérelte. Egyrészt egy feszesebb, centralizált fiskális politika révén kívánta jelentős mértékben megnövelni állama bevételeit, és e cél elérésében a nemesfémhányászat mellett a vámok is kiemelkedő szerepet játszottak. Másrészt a fejedelmi hatalom súlyát kívánta egyértelművé tenni a szász közösség előtt.⁷ Ezt a megállapítást támasztják alá a korábbi, a fejedelmi prefektusi tisztséggel kapcsolatos kutatásaim eredményei is. A kincstári főtitárságviselői hivatal megalkotásával a fejedelem hasonló eredményeket kívánt elérni: egyrészt újabb központi ellenőrzési pontot kívánt beiktatni az erdélyi pénzügyigazgatásba, másrészt kincstári alkalmazottja révén is ki akarta fejezni nyilvánvaló fejedelmi szuverenitását,⁸ amelynek fontos részét képezte a pénzügyigazgatás terén gyakorolható joga, miszerint a mindenkori fejedelem rendelkezik az erdélyi állam összes (*ordinarius*, illetve *extraordinarius*)⁹ jövedelmével.¹⁰

⁶ SJAN Sibiu Urkunden Materia IV. Nr. 1007., 1008.

⁷ Cziráki 2014: 608–612.

⁸ Mátyás-Rausch 2021a: 57–59.

⁹ A korabeli kincstár elnevezés valójában egy gyűjtőfogalom volt. A kincstár, amit a korszakban előszeretettel neveztek tárháznak is, egyfelől jelölte azokat az épületeket, amelyek a hivatali szert az ország különböző pontjain megjelenítették. Másfelől magában foglalta a fejedelmet uralkodói jogon megillető rendes (*ordinaria*) és rendkívüli (*extraordinaria*) jövedelmeket is. Ezek közé tartoztak az országgyűlés által megajánlott adók, a fejedelmi monopóliumokból származó jövedelmek, a vámok, a pénzverés haszna, a románok juhötvenede és a szászok Szent Márton napi adója. Mátyás-Rausch 2021a: 13.

¹⁰ Bíró 1912: 48–50.

„ÖFELSÉGE HARMINCZADOST BOCSÁT ÉS RENDEL ODA”¹¹

1625 májusában Bethlen Gábor nevében Debreczeni Tamás fejedelmi prefektus kemény hangvételű levelet írt a szebeni városvezetésnek. Ebben arról esik szó, hogy a fejedelem tüzetesen átnézte azokat a dokumentumokat, amelyeket Szeben városa az általa bérelt vöröstoronyi harmincaddal kapcsolatban beküldött, ám ezek a dokumentumok több olyan ellentmondást is tartalmaznak, amelyek további megfontolást igényelnek. Bethlen arra jutott, hogy valójában egyetlen, a városhoz köthető privilégiumban sem szerepel a vám és annak bérleti joga, ezért kétséges, hogy milyen jogalapot tud Szeben ezzel kapcsolatban megfogalmazni. A levél szövege ekkor válik igazán izgalmassá, ugyanis a fejedelem nyílt fenyegetést fogalmaz meg egy önálló városi joghatósággal szemben, nevezetesen azt, hogy ha a szebeniek továbbra is bérelni szeretnék a kérdéses külkereskedelmi vámot, akkor sürgősen fizessenek be 3000 forintot a fejedelmi kincstárba, különben az uralkodó kénytelen lesz saját tisztviselőt küldeni a harmincadvám kezelésére.¹² Az idézett levél több szempontból is rövid magyarázatra szorul. Előszörként a politikai háttér megvilágítása látszik szükségesnek, másodsorban pedig a bethleni gazdaságpolitika egy-két sajátosságára hívnám fel a figyelmet. Az erdélyi szász közösség korabeli történetének kiváló ismerője, Cziráki Zsuzsanna úgy fogalmazott a Szász Universitas 1610-es évekbeli történetével kapcsolatban, hogy a térségben lejátszódó nagypolitikai küzdelmekkel, valamint Erdély belső konfliktusaival párhuzamosan a több évszázados múlttal rendelkező autonóm szász közösség korábbi rendjének, hierarchiájának felbomlása is lezajlott. A folyamat kiindulópontjának egyértelműen Báthory Gábor erőszakos fellépését tarthatjuk, azt, amikor 1610 decemberében elfoglalta Szeben városát, a legjelentősebb és leggazdagabb szász központot, és ezzel szó szerint sárba tiporta fejedelmi elődjei és a magyar királyok által sokszor megerősített szász kiváltságokat. Az Universitas erejét jelzi, hogy Brassó vezetésével önálló diplomáciai manőverezésbe kezdett, és a bécsi, valamint az oszmán udvar között lavírozva végül sok nehézség, nem kevés belső konfliktus árán ugyan, de sikerült a kitűzött célt végbe vinnie, miszerint Báthory Gábor megbukott, és halála után a szászok hathatós segítségével a fejedelmi székbe Bethlen Gábor került.¹³

A politikai előzmények tükrében különösen érdekes, hogy Bethlen – akinek 1613-as trónra lépése után is számos nehézséggel kellett megküzdenie, és emiatt a hatalma az első években igencsak ingatag volt – miért akarta gazdasági eszközök révén sarokba szorítani többek között Szeben városát. Az akkori politikai események tükrében valószínű, hogy a fejedelmet többek között éppen az elődje idején elinduló, önálló szász diplomáciai törekvések zavarták. Ugyanis pont a Habsburg udvarral történő tárgyalások során – amelyek eredményeként tető alá hozták a nagyszombati egyezményt, és ezáltal a fejedelem hatalma valamelyest

¹¹ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 306.

¹² SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 306.

¹³ Cziráki 2011a: 848–875.

megszilárdult Erdélyben –, szembesült azzal az uralkodó, hogy a fejedelmi delegációban részt vevő szász követek (többek között Johann Renner/Régeni János szebeni polgármester) azt akarták elérni, hogy a szászok szabadon és önállóan tarthassanak fenn kapcsolatot mind a magyar királyi, mind a szultáni udvarral.¹⁴ Erre végül a fejedelem hathatós fellépése nyomán nem került sor.

Ez a törekvés kiválóan mutatja, milyen motivációi voltak a fejedelemnek mind politikai, mind pedig gazdasági téren. Bethlen, noha sokat köszönhetett a szász közösségnek, azt is egyértelművé akarta tenni, hogy az Universitasnak az erdélyi állam részeként kötelességei is vannak (ennek a későbbiekben még lesz jelentősége), nemcsak kiváltságai, amelyeket kizárólag a fejedelem – köztük maga Bethlen – kegyéből kaptak és tarthatnak meg. A kiváltságok révén megszerezhető gazdasági előnyökért cserébe pedig engedelmességet vár el, mind politikai, mind pedig gazdasági téren.¹⁵ Uralkodói habitusából és távlati politikai céljaiból következő továbbá a szakirodalom által feszesnek jellemzett financiaális és gazdaságpolitikája. A fejedelem azontúl, hogy szász alattvalóitól is elvárta a feltétlen hűséget, hasonló fokú engedelmességet és precizitást követelt meg a gazdaságirányítás területén. Az összes jelentősnek mondható kincstári bevétel feletti diszponálást magától értetődőnek tartotta, így a külkereskedelmi vámok adminisztrálását is szigorú felügyelet alá kívánta vonni.

Számos levele árulkodik arról, hogy keményen fellépett még saját öccsével, Bethlen Istvánnal szemben is, ha úgy vélte, hogy alattvalói, tisztségviselői nem megfelelően kezelik a rájuk bízott javakat. 1620 augusztusában Bethlen István erdélyi helytartóhoz¹⁶ írt levelében értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy miért is nincs pénz Erdélyben, majd mintegy megoldásként kifejtette, hogy

„Félnek vala akkor [amikor még nem ment el a hadjáratra. M-R. P.] éntőlem az tisztartók, az kamaraispánok, [...] pénzt is hoznak vala esztendő által ugyan szépen, az harmincadok az szerént, de mostan csak az adóra támaszkodnak, amint látom, sem aknák, sem bányák, sem harmincadok jövedelmét nem látom az exactor consignatiójában [a fejedelmi számvevő jegyzékében].”¹⁷

A levél további részéből kiderül, hogy többek között az öccse hanyagságának vagy inkább erélytelenségének tudta be azt, hogy a kincstári jövedelmekben nem jelenik meg számottevő mértékben a harmincadokból származó bevétel.

Miért is lehetett alkalmas egy harmincadvám bérlet arra, hogy a fejedelem azon keresztül próbálja meg jobb belátására és nagyobb engedelmségre, gazdasági és pénzügyi mozgásterük radikális szűkülésének elviselésére bírni a szász városokat? Ezt a kérdést több oldalról is megközelíthetjük. Egyrészt a harmincadvám bérletek financiaális szempontból jelentős tételt képviseltek, legalábbis a korból

¹⁴ Oborni 2011: 903.

¹⁵ Vö. Cziráki 2011b: 66–67.

¹⁶ Bethlen István helytartóságára, a számára kiadott instrukcióra Oborni 2007: 249–261.

¹⁷ Sebestyén (szerk.) 1980: Nr. 39.

ránk maradt kevés erdélyi kincstári kimutatás szerint. Az 1598-ban összeállított jegyzékben a második legjelentősebb tételt képviselték (mintegy 20 000, illetve a szász városok által fizetett huszadbérletek révén 3000 forint)¹⁸ az aranybányászattól származó bevétel mögött, és összeségében a külkereskedelemből származó bevételek adták a teljes éves kincstári jövedelem legalább 10 százalékát.¹⁹

A harmincadvámok pénzügyi jelentősége elsősorban a fejedelem szemszögéből volt lényeges, míg a szász városok szélesebb körű gazdasági előnyökhöz jutottak általuk. A történeti Erdély területén három olyan helyen működött külkereskedelmi vámhivatal, ahol a tartományba tartó legfontosabb kereskedelmi utak a Kárpátok hágóin túljutva, a szorosokat átlépve Erdélybe értek.²⁰ Ezt a három jelentős vámhelyet a központi hatalom hagyományosan bérbe adta: a törcsvári vámot Brassónak, a vöröstoronyit Szebennek, míg a harmadik Beszterce város bérletében volt.²¹ A késő középkori és kora újkori, már a fejedelmi időszakban született bérleti, esetlegesen zálogos megállapodások az esetek döntő többségében kizárólag a városok által fizetendő pénzüsszeget rögzítették, a vámhely bevételeinek használatáért cserébe elvégzendő feladatokra, köteleességekre leginkább csak következtetni tudunk. A Kárpátok déli vonulata közelében fekvő Szeben és Brassó városa rendkívül fontos szerepet játszott a térségen áthaladó távolsági és régióbeli kereskedelem lebonyolításában,²² így érthető, hogy az általuk igazgattott vámhely irányítása többreüt feladatot rótt mindkét város vezetésére. Egyrészt a városi tanácsok által kinevezett huszadosok²³ feladata volt a román vajdaságokba belépő, illetve az onnan érkező kereskedők áruinak megvámolása,²⁴ az uralkodói/fejedelmi monopólium alá eső áruk kiszűrése, az esetleges menlevelek (*salvus conductus*) ellenőrzése,²⁵ azokról másolat készítése,²⁶ valamint a kincstár és egyben városuk gazdasági érdekeinek védelmében a vámhelyekhez vezető utak

¹⁸ Hasonló összegekről számolt be Bethlen Gábor is egy, az öccséhez, Bethlen Istvánhoz írt levelében, eszerint a törcsvári vám éves bérleti díja 2000 forintot tett ki, míg a vöröstoronyié 1000 forintot. Sebestyén (szerk.) 1980: Nr. 39.

¹⁹ Oborni 2005: 338–341.

²⁰ Az önálló erdélyi állam kialakulásával párhuzamosan új vámvonal húzódott a Magyar Királyság és a Partium között is. 1571-ben Váradon, Debrecenben, Bajomban, Székelyhídon, Margitán, Nagyfalun, Tasnádon, Hidvégen, Zilahon és Zsibón szedtek harmincadot, a törcsvári, vöröstoronyi és besztercei harmincadon túl. Ezekon felül még Kolozsváron működött egy harmincadhivatal. EOE II. 507., illetve Pap 2000: 8. A legteljesebb harmincadhely-listát az 1653-ban kiadott *Approbatæ Constitutiones* című törvénykönyv tartalmazta. A felsorolást Törcsvással és Vöröstoronnyal kezdték. AC Pars II. 12. Tit. Art.1.

²¹ Simon 2016: 333–340.

²² A témára, a távolsági és a régióbeli kereskedelem felosztására lásd többek között Pakucs 2002: 47–49.

²³ Derzsi 2018: 410.

²⁴ MNL OL X 4847 Nr. 515.

²⁵ MNL OL X 4847 Nr. 530.

²⁶ Simon 2019: 79–87.

felügyelete, az ott utazók ellenőrzése, szükség esetén feltartóztatása.²⁷ Ezekhez tartozott még a szorosokban fekvő erődítmények fenntartása is.²⁸

Az előbbieken felsorolt kötelezettségek egyben sokrétű gazdasági előnnyel is jártak, hiszen a városok saját tisztségviselőiken keresztül tudták ellenőrizni a területükön folyó kontinentális, illetve interkontinentális kereskedelmet, és az esedékes bérleti díj kifizetésén túl szabadon diszponálhattak a vámjövendelmekből befolyó összegek felett, vagyis azok szerves részét képezték a mindenkori városi költségvetésnek. Derzsi Júlia kutatásaiból tudjuk például, hogy Szeben város főpénztárának alapját a vöröstoronyi huszadvám jövedelme képezte, amelyet általában a városi védművek fejlesztésére és nagyobb összegeket felemészítő egyéb városi építkezésekre használtak fel.²⁹

Nagy a valószínűsége annak, hogy a két dél-erdélyi szász város vámhelyhez való jogát a fejedelmek egészen Bethlen hatalomra kerüléséig nem vitatták.³⁰ A helyzet Bethlen Gábor trónra kerülésével változhatott meg; a későbbi eseményeket előre vetítette az 1613 októberében megtartott országgyűlésen hozott törvények nyolcadik pontja, amely kimondta, hogy a fiskális jövedelmekre – köztük a harmincadvámokra – vonatkozó bérleti szerződéseket bontsák fel, és a jövedelmek kezelését bízzák fejedelmi tisztviselőkre.³¹ Ez nagy horderejű lépés lett volna, ha teljes mértékben megvalósul. Erre azonban több okból sem került sor. Elsősorban talán azért, mert noha a fejedelem feltett szándéka volt, hogy felülvizsgálja a bérleti rendszer hatékonyságát, de hatalma az első években ingatag volt, az erdélyi kincstár pedig komoly finansziális gondokkal küzdött.³² Ezért Bethlennek több szempontból is szüksége volt azoknak a – már az elődjei alatt is szolgáló –, a gazdaságban és pénzügyigazgatásban jártas és ezek működtetésében érdekelt szakembernek a támogatására és jóindulatára, akiknek hathatós segítsége nélkül nem tudta volna hatékonyan működtetni a kincstári igazgatást és nem tudott volna fellépni politikai ellenfeleivel szemben sem.³³

A fentiek értelmében már Bethlen uralkodásának első éveiben is érezhető volt a későbbi változások szele, annak ellenére, hogy ekkor alapjaiban véve még változatlanul hagyta a külkereskedelmi vámok igazgatását, azaz a harmincadhivatalokat továbbra is a szebeni és brassói városvezetés által kijelölt hivatalnokok

²⁷ MNL OL X 4847 Nr. 567.

²⁸ Cziráki 2011b: 27–28.

²⁹ Derzsi 2018: 413, 431.

³⁰ I. (Szapolyai) János király 1536-ban, a Szeben városával kötött megegyezésben tíz esztendőre bérleti díjmentesen átadta a vöröstoronyi huszad jövedelmét a városvezetésnek, majd a szerződés lejártá után a város rendszeresen fizette a bérleti díjat, mely általában 1000 forintot tett ki. Brassó városával pedig a Báthory-korszak első felében a fejedelmek évente kötöttek megállapodást, mely szerint a város 2000 forintért bérbe vehette a töröcsvári vámot. MNL OL X 4847 Nr. 532. illetve MNL OL F15 XI. Prot. fol. 212v.

³¹ EOE VI. 360.

³² Sokszor panaszkodott bizalmasának, Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, hogy elődje idején minden nemes ember jószága adómentes volt, az összes harmincadot eladományozták, és a fiskális birtokállomány is megcsappant. Szilágyi (szerk.) 1879: 78.

³³ A témával kapcsolatban többek között lásd Mátyás-Rausch 2023: 81–90.

irányították. Magyarán, a fejedelem későbbiekben kiteljesedő feszes, hatékonyabb állami kontrollra építő gazdaságpolitikájának a jelei már ekkor is megmutatkoztak. A külkereskedelmi vámok központi ellenőrzésében többek között nagy szerepet szánt a fejedelmi számvevőknek, akik a kincstári jövedelmek helyi igazgatását ellenőrizték. Nem véletlen tehát, hogy Jezerniczky János számvevő több parancsot is továbbított a szebeni városvezetésnek, és ezekben arra hívta fel a városatyák figyelmét, hogy a kénesővel – azaz a higanyal – kereskedő görögök elvámolásánál körültekintően intézkedjenek, mert az említett kereskedők minden esetben a fejedelem nevében járnak el.³⁴ Brassó esetében pedig fennmaradt egy rövid jegyzék, amelyben a fejedelmi számvevők arról tájékoztatták a távollévő fejedelmet, hogy a brassói városvezetés által beadott vámjövodelmi elszámolásban több hiányosságot is találtak, és ezekről hivatalos feljegyzést is írtak (*difficultas*). Utóbbit Bethlen István kormányzó elé terjesztették, aki átnézve a feljegyzést, bizonyos költségeket jogosnak ítélte meg, másokat nem, így azok létjogosultságát a brassói városvezetésnek újabb írásos bizonyítékkal kellett igazolnia.³⁵

Azt követően, hogy kiegyezett a magyar uralkodóval, megszilárdította fejedelmi hatalmát, és sikeresen lezárta az első felvidéki hadjáratát (nikolsburgi béke 1621/1622), Bethlen Gábor belekezdett egy átfogó kincstári, pénzügyigazgatási reformba. Ennek egyik sarokpontja az erdélyi viszonylatban teljesen újnak, mondhatni tájidegennek számító fejedelmi prefektusi hivatal felállítása volt. A tisztséget viselő Debreczeni Tamás feladata lett az összes kincstári jövedelem központi igazgatásának irányítása, közte a külkereskedelmi vámok felügyelete és a fejedelem által kitalált *innovatiok* kivitelezése.³⁶ Debreczeninek igen hálátlan feladatot kellett teljesítenie, a kincstári igazgatás ilyen fokú átszervezése ugyanis sok érdekellentétet szült. Ebbe a sorba illeszthető a külkereskedelmi vámok kérdése is. Ismerve a fejedelem határozott elképzeléseit arra vonatkozóan, hogy az uralkodói hatalmánál fogva központosítsa az ő jogkörébe tartozó kincstári jövedelmek igazgatását – és ezen jogkörét az országgyűlések is rendre megerősítették³⁷ –, érthetővé válik, miért zavarta az, hogy két rendi kiváltságokkal rendelkező városi joghatóság diszponál a délre irányuló, illetve az onnan érkező kereskedelem vámjai felett. A gazdasági megfontolások mellett természetesen tisztában volt a kérdés politikai vetületével is, vagyis azzal, hogy a kereskedelmi vámok ügyét hogyan használhatja fel egyben belpolitikai céljainak elérésére is.

³⁴ SJAN Sibiu Urkunden Materia V. Nr. 2225, 2226, 2227.

³⁵ A jegyzék alapján egyértelműen látszik, hogy Brassó több költséget is elszámolhatott az esedékes bérleti díjból, és ha ezeket a fejedelem jogosnak ítélte meg, azokat levonták az árenda összegéből. Bethlen István például több kocsis bérét kifogásolta, ugyanis a városatyák nem csatolták mellé a fejedelmi parancsot, miszerint Bethlen Gábor parancsára kellett még egy kocsit küldeni a Portára. MNL OL X 4848 /II. Nr. szám hiányzik. Brassóra vonatkozóan még Cziráki 2014: 610–611.

³⁶ A Bethlen Gábor halála után tartott első országgyűlésen (1630) ezt a kifejezést használták az országgyűlési határozatokban a fejedelem pénzügyi újításaira. EOE IX. 104.

³⁷ Bíró 1912: 48–50.

Itt kanyarodhatunk vissza a már idézett Debreczeni-levélhez, amelyben megfogalmazódott a fejedelemre oly jellemző fenyegetés vagy inkább szigorú figyelmeztetés gyakorlata, ami azonban magában hordozta a megegyezés lehetőségét is, hiszen egy jelentékeny összeg befizetése ellenében hajlandó volt eltekinteni attól, hogy saját harmincadost küldjön ki a vöröstoronyi vám felügyeletére. A fentiek tükrében nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy csupán nyomásgyakorlásról volt-e szó, vagy Bethlen valóban elgondolkodott azon, hogy fejedelmi tisztviselővel irányítsa azt a harmincadhelyet, ahol az igen értékesnek számító erdélyi „kénese” legnagyobb része elhagyta az országot. Különösen azok után, hogy a korábban a fejedelmi higanykereskedéssel megbízott görög kereskedőknek rendeleti úton tiltotta meg, hogy higanyt exportáljanak az Oszmán Birodalom irányába, a szebeni városvezetést pedig felszólította, hogy a harmincadosaik minden gyanús szállítmányt foglaljanak le a fejedelem nevében.³⁸ Brassó esetében is hasonló módon járt el, és ugyanúgy 1625-ben – a dátumok egybeeséséről később még esik majd szó – indította el a „teljes letámadást”, mégpedig egy országgyűlési határozat formájában, amelyet a rendek a fejedelem felterjesztése nyomán alkottak meg. Eszerint a töröcsvári vám zálogszerződés keretében került a brassóiak kezelésébe, a fejedelem pedig arra szólította fel a városi vezetést, hogy az erre vonatkozó privilégiumleveleiket két hónapon belül mutassák be, vagy „ellegyenek anélkül” (azaz a vám nélkül).³⁹ Az országgyűlési határozat szövege elég homályosan fogalmaz, ugyanis Bethlen elődjei számos szerződést kötöttek Brassó városával. Báthory Zsigmond idejéből legalább három ilyen megállapodás maradt fent, amelyben a fejedelem a töröcsvári vámot bérbe és zálogba adta („*locandam et inscribendam*”) meghatározott bérleti díjért cserébe.⁴⁰ A brassóiak az 1653-ban kiadott jogi kodifikáció, az *Approbatae Constitutiones* Töröcsvással foglalkozó artikulusa szerint két hónapon belül teljesítették az országgyűlési határozatban megfogalmazott feltételeket,⁴¹ ám a fejedelem ennek dacára 1625. szeptember elején arra szólította fel a város vezetését, hogy adják át a töröcsvári javadalmakat a fejedelem emberének, mert érvényes privilégium hiányában kétségsébe vonja az uraldom és vám kezelésére vonatkozó jogukat.

A parancs hangvételének szigorúsága első olvasatra meglepő lehet, de ahogy erre már Cziráki Zsuzsanna is pontosan rámutatott,⁴² Bethlen esetében a kémeny szavak mögött szinte minden alkalommal egy olyan összetett javaslatcsomag állt, amely nemcsak a fejedelem, hanem valamelyest a másik fél érdekeit is szolgálta. Bethlent kettős cél vezérelte. Egyrészt megpróbált több bevételre szert tenni a külkereskedelmi vámokból oly módon, hogy a közte és a száz városok

³⁸ SJAN Sibiu Urkunden Materia V. Nr. 2227. A tiltó rendelet megszületéséhez egy jelentős bizalomvesztés is hozzájárulhatott, legalábbis erre utal Tholdalagy Mihály portai követnek kiadott utasítás, amelyben kifejtették, hogy a fejedelmi higany szállításával megbízott Görög Simon nem teljesítette a rá bízott feladatot. Szilágyi 1882: 472–474.

³⁹ EOE VIII. 267.

⁴⁰ MNL OL X 4847 Nr. 567., X 4848 /I. Nr. 352. illetve X 4849 Nr. 189.

⁴¹ AC Pars III. LXXXI. Tit. Art.1.

⁴² Cziráki 2011b: 29–30.

között fennálló törekeny „harmóniát” ne törje meg. Miután az igazgatási reformok a pénzügyigazgatás egyéb területein lassan haladtak vagy éppen kudarcra zártak,⁴³ erre az egyetlen esélye az volt, ha – hangsúlyozva fejedelmi kegyességét – a város kezében hagyja a külkereskedelmi vám bérletét, de emel a bérleti díjon. 1626. április 19-én kiadott rendelete szerint, tekintettel a brassóiaknak az előző évben tanúsított állhatatos hűségére, mégsem veszi kincstári kezelésbe a töröcsvári vámot, hanem egyelőre – a szöveg a korábbi szerződésekkel szemben nem határozott meg pontos időintervallumot – az ő kezükben hagyja, cserébe évi 4000 forint bérleti díjért.⁴⁴ Két év múlva, 1628-ban a bérleti díj ugyancsak 4000 forint volt.⁴⁵ Ez a tarifaemelés a korábbi évekhez képest, amikor a brassóiaknak nagy átlagban 2000 forintot kellett fizetniük éves bérleti díjként, igen jelentősnek tűnik, de árnyalendő a képet le kell szögeznünk, hogy egyrészt a szerződésben kikötött összeg sok esetben nem teljes egészében került befizetésre a kincstárba, ezt több fennmaradt elismervény is tanúsítja.⁴⁶ Másrészt, ahogy a fentiekben is láttuk, a városvezetés bizonyos összegeket levonhatott a bérleti díjból. Ezenfelül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a fejedelem pont ezekben az években kezdett bele az erdélyi kereskedelem fejlesztésébe, és ennek eredményeképpen nagymértékben megnövekedett a harmincadvámom elvámolt áruk mennyisége, ezzel együtt pedig a vámbevételek összege is. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a megnövekedett vámbevételekből a fejedelem is részesedni kívánt, ezt pedig leg egyszerűbben a bérleti díj emelésével érthette el.⁴⁷

Bethlennek azonban nemcsak pénzügyi céljai voltak a harmincadkérdéssel, hanem egyéb gazdasági haszonra is szert kívánt tenni, abból a birtokigazgatási helyzetből kiindulva, hogy a töröcsvári harmincadhelyet, valamint a Töröcsvár köré szerveződő uradalmat Brassó városa együtt kezelte (*Kastellan*).⁴⁸ A váruradalom természetesen a fiskális uradalomhálózat része volt, a város azt már Bethlen uralkodása előtt is bérbe vagy zálogba kapta, Bethlen azonban szét akarta választani a jóság-, illetve a pénzügyigazgatást, így arra tett kísérletet, hogy a töröcsvári uradalom legalább egy részét közvetlenül bekapcsolja a fejedelmi jóságigazgatásba, és növelje a kezén lévő kincstári birtokállományt. Ezért 1625 novemberében megállapodást kötött Brassóval, amelyben ugyan a harmincadvámról explicite nem esett szó, de valószínű, hogy a brassóiak többek között a harmincadvámmért cserébe mondtak le több fogaraszöldi birtokukról.

A fejedelem természetesen ebben az esetben sem felejtkezett el az ellentételezésről, hiszen a brassóiak a harmincadvámon túl a váruradalom nagyobb részét

⁴³ Itt csupán arra utalnék, hogy a bányászati reformokért felelős főkamaragrófit, Prandauer Pált kénytelen volt visszaengedni korábbi lakhelyére, Selmecbányára, és feladatainak egy részét (pénzveréssel kapcsolatos ügyek) Debreczeni Tamás hatáskörébe utalta. Nem a teljesség igényével lásd EOE VIII. 310–311.

⁴⁴ MNL OL X 4848 /II. Nr. szám hiányzik.

⁴⁵ Cziráki 2011b: 29–30.

⁴⁶ MNL OL X 4847 Nr. 639, 645.

⁴⁷ Imreh 1992: 41–44.

⁴⁸ Cziráki 2011b: 27–28.

is megtarthatták, ám ezért cserébe a városnak át kellett adnia élethosszig tartó használatra Páror, Grid, Persány és Holbach településeket minden jövedelmükkel együtt.⁴⁹ A szerződés megkötését követően pedig Bethlen Gábor a fogarasi uradalomhoz csatolta a kérdéses birtokokat, amelyek az ő halála után is a fogarasi birtok részei maradtak, ahogy az több Rákóczi-kori összeírásból is kiderül.⁵⁰ Fogarasföldön volt még egy értékes település, pontosabban mezőváros, amelyet Bethlen Gábor szeretett volna a fogarasi váruradalomhoz csatolni, de erre végül majd csak a Rákóczi-korban került sor: Sárkány fontos kereskedelmi utak mentén feküdt az Olt völgyében, és Brassó városa már régóta birtokolta.⁵¹

Nem volt véletlen egybeesés, hogy Szeben és Brassó vámbérletekhez való jogát ugyanakkor, 1625 tavaszán vonta kétségbe Bethlen Gábor. A fejedelem ugyanis azontúl, hogy szinte kiapadhatatlan bevételi forrásként tekintett a vámbérletekből befolyó összegekre – melyeket rendszeresen tudott emelni úgy, hogy a városok és a közte fennálló törékeny politikai egyensúly sem borult fel – a bérleti jogot politikai fegyverként is használta a szász városokkal szemben. Az 1625 májusában tartott országgyűlésen egy kényes téma került a rendek elé, jelesül az, hogy Erdély legfontosabb városai vonakodtak befogadni a fejedelmet és kíséretét. A fejedelmi propozícióban kifejtették, hogy a keresztény országok közül kizárólag Erdélyben él ez a „káros” szokás, mely a fejedelem és a főrendek biztonsága ellen van, ebből kifolyólag, noha üdvös és helytálló, hogy az erdélyi városok privilégiumokkal éljenek, célszerű azt megengedő törvényt hozni, hogy a fejedelem megszállhasson az adott városokban, valamint hogy azokban a „főrendek” is szabadon vásárolhassanak maguknak házat, és élhessenek is bennük. Jóllehet a felterjesztés szövege egyetlen szász várost sem említett meg név szerint, de a fejedelem terve egyértelműen ezeknek a városi joghatóságoknak a megkérdőjelezését célozta meg. Ezt bizonyította az is, hogy a fejedelem biztosított róla minden várost, hogy: „Azt is ne itéljék, hogy azt akarnók, hogy valamely oly állapotra jusson, mint praedecessorunk szegény Báthori fejedelem idejében [...]”⁵² Bethlen Gábor tehát elhatározta, hogy megnyitja a nagyobb szász városok kapuit a nemesség és a fejedelmi udvar számára, azonban azzal is tisztában volt, hogy ez a lépés kellő előkészítést igényel, ezért gazdaságilag is nyomást gyakorolt Szebenre és Brassóra, megemlítve egy, a városok számára létfontosságú jövedelem elvételét. Végül mind a két város megtarthatta a vámigazgatást, ám a játszma végül Bethlen javára dőlt el, aki eredményesen tudta megerősíteni a központi hatalmat a szász autonóm közösségekkel szemben, és ebben lényeges szerepet játszott a gazdasági tényező is.⁵³

⁴⁹ MNL OL F1 LR 15. kötet fol. 65–66.

⁵⁰ MNL OL E 156 Fasc. 014. Nr. 52.

⁵¹ MNL OL X 4847 Nr. 631.

⁵² EOE VIII. 256.

⁵³ Cziráki 2011b: 66–67.

„VEVÉN AZÉRT MI ESZÜNKBEN [...] HOGY MI NEKÜNK VÉTKÜNK NAGY VOLNA”⁵⁴

Bethlen Gábor halálát követően a rendi felbuzdulás több, a fejedelem által bevezetett *innovatio*t eltörölt, pontosabban fogalmazva megpróbálkozott ezzel, ugyanis a Bethlen által alkalmazott újítások, kissé átfórmálva ugyan, de a Rákóczi-korban is visszatértek.⁵⁵ Témánk szempontjából az 1630 januárjában összeülő országgyűlés által hozott határozatok közül leginkább a 84. artikulus lehet érdekes, ebben ugyanis az alábbiakról döntöttek az erdélyi rendek: „Az szász uraink és atyánkfainak nem kicsin bántások lévén az vámoknak arendájoknak súlyos voltak felől, végeztük azért egész országúl, hogy Felsőged az vámoknak arendáját az régi ususra szállítsa, ne is exigáltassa külömben, Felsőgednek megszolgáljuk.”⁵⁶ Vagyis a Bethlen halála után korlátozott jogkörrel hatalomra kerülő Brandenburgi Katalint arra kötelezték, hogy a vámbérletek összegét ne bolygassa, illetve állítsa vissza azokat a régi „árfolyamra”. A régi árfolyamon a Bethlen által eszközölt emelések előtti összegeket érthették, azaz a töröcsvári vám bérleti összege 2000 forint, míg a vöröstoronyié 1000 forint lett volna újra.⁵⁷

Brandenburgi Katalin uralma azonban nem tartott sokáig, és az utána hatalomra kerülő I. Rákóczi György elődjétől eltérően korántsem kifinomultan, a fennálló politikai alkukat kevésbé figyelembe véve járt el, amikor hatalmi és belpolitikai, valamint gazdasági érdekeit érvényesíteni akarta. A Bethlen-korszakra jellemző „bethleni alku” kora lejárt, mert amíg Bethlen egy-egy tisztségviselőjén – többek között Debreczeni Tamás fejedelmi prefektuson – keresztül akarta végső soron rajta tartani a kezét a dél-erdélyi harmincadokon, addig Rákóczi György a korábbi megállapodásokat félretéve mindkét harmincadot kivette a városok kezeléséből, és saját tisztségviselőket állított a hivatalok élére.

Elődjével ellentétben Rákóczi György fejedelmi gazdaságpolitikáját, és ezen belül a kereskedelem-, illetve vámpolitikáját nem ismerjük még mélységében, modern alapkutatások hiányában a korábbi szakirodalom egy-egy általánosító megjegyzésére tudunk hagyatkozni. Ez a jelenség azért is különös, mert apjának, az ugyancsak fejedelmi címet viselő Rákóczi Zsigmondnak a kereskedelemhez és a gazdasági mechanizmushoz fűződő viszonyát, illetve abban kifejtett, korát meghaladó elképzeléseit már korábban feltárta a kutatás.⁵⁸ Fia gazdaságpolitikájának megítélését nagymértékben befolyásolta a bethleni időszakkal való összevetés, többek között Makkai László is úgy vélekedett, hogy I. Rákóczi György,

⁵⁴ MNL OL E 149 1. csomó Fasc. 4. Nr. 8.

⁵⁵ Ezek közül kiemelendő a fejedelmi prefektusi tisztség, amelynek megszüntetéséről döntött az 1630 januárjában összeülő rendi országgyűlés, rendkívül károsnak ítélve azt. EOE IX. 91. A tisztség Rákóczi-kori formájára Mátyás-Rausch 2021a: 25–39.

⁵⁶ EOE IX. 105.

⁵⁷ Az 1552-ben, I. Ferdinánd erdélyi uralma idején íródott Werner–Bornemissza jelentés is arról emlékezett meg, hogy a magyar királyok 2000, valamint 1000 forintért adták bérbe a töröcsvári és a vöröstoronyi huszadot. Oborni 2002: 94–95.

⁵⁸ Makkai 1954: 11–2.

Bethlennel ellentétben, a kincstár bevételeinek növelésében és ezáltal a fejedelmi hatalom további erősítésében sokkal nagyobb szerepet szánt a fiskális birtokrendszer kiépítésének, mint az ipar a vagy kereskedelem fejlesztésének.⁵⁹

Szalárdi János, a Rákóczi-kor egyik kortárs krónikása leírta, hogy abban az időszakban a fejedelmi kincstár többek között a fejedelem által kezelt harmincadhelyekből (Várad, Debrecen, Borosjenő, Belényes, Karánsebes, Valkány, Vöröstorony, Töröcsvár, Kolozsmonostor, Dés) származó tetemes bevételek miatt volt különösen gazdag.⁶⁰ Másutt pedig kiválóan jellemezte I. Rákóczi György gazdaságkormányzati „filozófiáját”, miszerint ugyan mindig „becsületes embereket” nevezett ki a gazdasági tisztségekre, köztük a harmincadosi hivatalra is, ennek ellenére „mind erős reversálisokkal, hitlevelekkel, bőséges instructiókkal volnának tiszteknek hasznosan való elkövetésére erős számadás alatt megszorongattatva, mindazonáltal országos dolgai között is mindennap nem szűnik vala azokat levelei által tisztokra szorgalmaztatni”⁶¹. Ugyanez az elgondolás, tehát a szigorú központi ellenőrzés, valamint a „mindenáron” való teljes engedelmesség vezette a fejedelmet akkor is, amikor a nyilvánvaló financiaális haszon kihasználásán túl már uralkodásának első éveiben megpróbálta politikai hatalmát gazdasági eszközökkel is megerősíteni.

Ahogy elődjének, úgy I. Rákóczi György vámbérlettel kapcsolatos retorikájának is visszatérő eleme volt a kezdeti években, hogy az erdélyi állam és a kincstár számára egyaránt káros, sőt egyenesen veszélyes a dél-erdélyi vámhelyek bérbé adása. A gazdasági nyomásgyakorlás azonban Rákóczi esetében is összetett volt, a fenyegetés mellett ugyanis bizonyos fokú engedményeket is hajlandó vagy inkább kénytelen volt tenni annak érdekében, hogy uralmát megszilárdítsa, és bevételekhez is jusson. 1632 májusában felszólította a brassói városvezetést, hogy az igyekezzen minél előbb felküldeni egy olyan városi tanácsost a fejedelmi udvarba, akinek jogában áll a város nevében a fejedelemmel tárgyalni a töröcsvári vám és az uradalom ügyéről.⁶²

A tárgyalások végül eredményesen zárultak, ugyanis ugyanezen év augusztusában Rákóczi zálogszerződést kötött Brassó városával. Ennek értelmében a város 10 000 forintot adott a fejedelemnek a töröcsvári uradalomért és vámért, valamint a Bethlen által átvett Páró birtokért cserébe. A fejedelem azonban tudatosan egy kiskaput is hagyott a szerződésben, valószínűleg azért, hogy a későbbiekben, amikor már biztosabb lesz az anyagi helyzete és hatalmi pozíciója, könnyebben tudja majd növelni ellenőrzését a vámbevételek és azok kezelése felett. Nem véletlenül nem szerepelt tehát a zálog pontos időintervalluma a szerződésben, csupán annyi, hogy ameddig a fejedelemnek úgy tetszik, a város igazgathatja a töröcsvári uradalmat, a vámot és Páró birtokát.⁶³ Annak ellenére, hogy Brassó városa saját

⁵⁹ Makkai 1954: 14.

⁶⁰ Szalárdi 1980: 201.

⁶¹ Szalárdi 1980: 143–144.

⁶² MNL OL X 4848/I. Nr. 370.

⁶³ MNL OL F1 LR 18. kötet fol. 100–101.

hatáskörében igazgathatta a töröcsvári harmincadot, a fejedelem folyamatos ellenőrzés alatt tartotta a várost, és ha úgy vélte, hogy sérül a kincstár érdeke, azonnal közbeavatkozott. 1633-ban arról tájékoztatta a város vezetését, hogy a fejedelmi monopólium-határozat ellenére nagyon sokan saját szakállukra szedik be a mézet, így az értékes nyersanyag nem a fejedelmi mézgyűjtőkhöz kerül, hanem félő, hogy illegálisan úton kijut az országból. Ezért felhívta a brassói városvezetés figyelmét arra, hogy az ő kegyelmességéből a város igazgathatja a töröcsvári vámot, így ebből fakadó kötelessége figyelni a vámhely felé vezető utakat, lefoglalni a gyanús szállítmányokat, azok tulajdonosait pedig börtönbe vetni. A parancs végén nem maradhatott el a szigorú figyelmeztetés, miszerint, ha a város tudtával vagy figyelmetlensége révén a kincstár mégis kárt szenved, akkor bizony a brassóiak nem kerülnek a fejedelem szigorú büntetését.⁶⁴

A fejedelem a vöröstoronyi vámmal kapcsolatban is hasonlóan járhatott el. A fejedelmi kincstárban dolgozó komornyik deák, debreczeni Kovács István 1634-ben több bizonylatot is kiállított a szebeni városvezetésnek, és ezekben igazolta, hogy a szebeni városvezetés befizette az esedékes bérleti díjat, 2000 forintot a vámjövendelmek bérletéért.⁶⁵ A kincstár által kiállított nyugták szerint a városvezetés általában áprilisban küldte be az esedékes bérleti díjat, amely ugyan a duplájára nőtt a 17. század elején meghatározott 1000 forinthez képest, de még így sem érte el a Bethlen-korszakban megállapított tarifát, ám ez a kedvező helyzet nem sokáig tartott.

Kellő mennyiségű alap kutatás hiányában jelenleg még csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk arról, hogy Rákóczi miért pont ekkoriban kezdte el a bérleti díjak nagyobb mérvű emelését, de mindez valószínűleg összefügghet azzal, hogy ugyanezekben az években sikerült elérnie azt, hogy a korábbi Bethlen-párt vézsésen meggyengüljön (ifjabb Bethlen István és Mikó Ferenc halála, Zólyomi bebörtönzése, majd elítélése miatt). 1634 áprilisában a fejedelem új megállapodást kötött Szeben városával, és ennek bevezetőjében részletesen kifejtették az előbb is bemutatott érvet, mely szerint a kincstár számára káros, hogy a város bérli a harmincadvámot, tekintve, hogy a görög és egyéb nemzetiségű kereskedők mindenféle tiltott, fejedelmi monopólium alá eső árut (bőr, méhviasz, porarany, kéneső) szabadon kivihetnek, és ebben senki sem akadályozza meg őket. A megállapodásban a fejedelem olyan érvet sorakoztatott fel, amely ellen igen nehéz lehetett bármi módon is védekezni, hiszen ahogyan az a Brassó városának a mézkiviteli tilalom ügyében íródott leveléből is kitűnik, a városi megbízottak nem csak akkor „vétkeztek” a kincstár érdekei ellen, ha szándékosan engedtek át tiltott árut, hanem abban az esetben is, amikor a csempészek kicselezték őket. Ezután az idézett szöveg a fejedelem által felkínált alkuval folytatódik. Ennek lényege, hogy a fejedelmi tisztviselők révén „szorgalmasabb vigyázás lehessen az olyanokra”,⁶⁶ valamint az, hogy a már felsorolt visszaélések ugyan különösen

⁶⁴ MNL OL X 4847 Nr. 663.

⁶⁵ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. (hiányzik).

⁶⁶ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 396.

indokolttá tennék a kincstári kezelést, a fejedelem kegyességéből mégis a szebeni városvezetés kezében hagyja a vöröstoronyi harmincadvámot.

Az idők változását, a fejedelem egyre erősödő belpolitikai pozíciót, valamint az országgyűlési határozatok tág értelmezési keretét is jól mutatja, hogy az 1630. évi országgyűlésen törvénybe iktatott áremelési „tilalom”, vagy inkább ajánlás már a múlté volt, Szeben városa ugyanis 1634-ben már 4000 forintot fizetett vámbérleti díjként. Ebben az évben Rákóczi két szerződést is kötött a szász várossal, hiszen a fentebb bemutatott szerződést egy újabb megállapodás is követte ugyancsak áprilisban. Utóbbiban már arról állapodtak meg a felek, hogy a szász városvezetés hároméves időtartamra újra bérbe veszi a vámot, és erre az időszakra befizet a fejedelmi kincstárba 10 000 forintot, azzal a kikötéssel, hogy a városatyák által alkalmazott vámtisztviselők csakis abban az esetben engedhetnek át monopólium alá eső terméket, ha a kereskedő fejedelmi kiváltságlevéllel, engedéllyel rendelkezik. Azt a kereskedőt, akit tiltott áruval kapnak el, vessék börtönbe, javait pedig kobozzák el – hangzik az előírás.⁶⁷

Az I. Rákóczi György belpolitikáját tárgyaló szakirodalomban a korábbi fejedelem öccse, Bethlen István trónigényével szemben való sikeres fellépés a későbbi, erősen centralizált központi hatalom kiépítésében nagyon fontos mérföldkőként jelenik meg.⁶⁸ Georg Kraus szász történetíró szerint Rákóczi, miután békét kötött idősebb Bethlen Istvánnal, megtalálta a módját annak, hogy még több javat gyűjtson a családja számára, ehhez pedig kiváló lehetőséget nyújtott az erdélyi nemesség megfegyverzése és ellenőrzése a fejedelem kezdeményezésére az országgyűlés által hozott, igen szigorú törvények révén.⁶⁹ A fejedelem azonban nemcsak a nemességet kívánta keményebb kézzel irányítani, hanem az autonóm szász városi közösségeket, leginkább a dél-erdélyi szász városokat, többek között Szebent és Brassót is. Kraus szerint Rákóczi a városi önállóság megnyirbálásának első lépéseként Bethlenhez hasonlóan azt akarta elérni, hogy szükség esetén – ez pedig valójában bármit jelenthetett – a szász városok kötelesek őt és kíséretét befogadni és elszállásolni.⁷⁰ Ez annak ellenére is nagy terhet rótt a városokra, hogy a fejedelem több levelében is arról biztosította többek között Brassó vezetését, hogy ha „kénytelen” megszállni a városban, akkor a fejedelmi kincstár minden felmerülő költséget állni fog, a fejedelmi kíséretet pedig „szűk pórázon” tartják, és nem bolygatják fel túlságosan a békés városi polgárok életét.⁷¹ Segesvár bírása, Martin Eisenburg a fenti ígéretek ellenére sem tett eleget a fejedelem kérésének, majd ezt utóbb keservesen meg is bánta, mivel súlyos pénzbüntetést kellett kifizetnie, ráadásul a fejedelem minden közügytől eltiltotta egészen a haláláig.⁷²

⁶⁷ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 396.

⁶⁸ Makkai 1954: 15–16.

⁶⁹ Kraus 1862: 127–128.

⁷⁰ Kraus 1862: 128.

⁷¹ MNL OL X 4847 Nr. 666.

⁷² Kraus 1862: 128–129.

Városbéli elszállásolásával kapcsolatban Rákóczi Szeben városával sem volt kíméletesebb. Rendkívüli módon sérelmezte, hogy 1636-ban, amikor az ország kritikus pillanatot élt át, mivel a fejedelemnek meg kellett védenie fejedelmi hatalmát idősebb Bethlen Istvánnal és az őt támogató budai pasával szemben, a város egyik alkalommal csak harmadmagával engedte be a fejedelmet, míg egy másik esetben az országot a távollétében vezető főurakkal járt el hasonló módon a szepeni vezetés.⁷³ Az ügy az 1638 áprilisában tartott országgyűlésen is előkerült, sőt a fejedelem még a fejedelmi táblára is megidézttette a várost. Utóbbi lépés, ha végül megvalósul, veszélyes precedenst teremthetett volna, ezért a város igyekezett minél előbb megegyezni a fejedelemmel, és bizonyos engedményeket tenni, nehogy sor kerüljön a bizonytalan kimenetelű jogi procedúrára.⁷⁴ Így Rákóczi elérte, hogy Szeben város minden polgára és céhe esküt tegyen arra, hogy – hasonlóan a brassói polgársághoz –, szükség esetén beengedi a fejedelmet és kíséretét és szállást biztosít az udvartartás számára.

Ahogy Bethlen idejében, úgy az 1638-ban megfigyelhető politikai nyomásgyakorlás is szorosan összefüggött a gazdasági kiváltságok kérdésével, ám ennek gyakorlati megvalósítását a két fejedelem más módszerekkel hajtotta végre. Míg ugyanis Bethlen az országgyűlési határozatokon keresztül próbált meg nyomást gyakorolni a szász városokra, addig Rákóczi az indirektebb reverzális-adás gyakorlatához folyamodott. Amint az később kiderült, ez utóbbi jóval eredményesebbnek bizonyult, mint Bethlen módszere. I. Rákóczi Györgyről már a kortársai is tudták, hogy céljai – legyenek azok politikaiak vagy gazdaságiak – elérése érdekében szívesen nyúl a kötelezvényadás módszeréhez, és nem válogat a célcsoportok kiválasztásában sem.⁷⁵ Ezt a sorsot sem Szeben, sem Brassó városa nem kerülhette el. Utóbbi esetében a reverzális aláíratása nem politikai, hanem gazdasági okból történt, de megelőzte egy első olvasatra kisebb horderejűnek tűnő, mégis fontos változásokat hozó fejedelmi rendelet kiadása. 1638-ban I. Rákóczi György egy már a késő középkorban is meglévő igazgatási metódust kívánt megreformálni. Eszerint, ha egy kereskedő a román vajdaságokból behozott áruk után a vámhelyen nem kapott a huszadostól olyan cédulákat, amelyekkel a vásároknak igazolhatta azt, hogy már kifizette a kereskedelmi vámot, akkor a nagyobb vásároknak a város huszadosainak jogukban állt a vámot „megvenni” az adott kereskedőn.⁷⁶ Rákóczi György azonban csavart egyet ezen a eljárásán, és kirendelte saját embe-rét, kovásznai Tamás Mihály deákot a brassói havi, valamint éves vásárookra azért, hogy a cédulákkal nem rendelkező kereskedőket feltartóztassa és megvámolja

⁷³ MNL OL F 9 Cista 4. Fasc. 6. Nr. szám hiányzik.

⁷⁴ MNL OL E 149 1. csomó Fasc. 4. Nr. 8. A szászok és a fejedelmi tábla kapcsolatára Bogdándi 2019: 21–33.

⁷⁵ Nem véletlenül tették fel Modor mezővárosában sem a magyar nádor által kiküldött tanúvallatók azt a kérdést a tanúként beidézett kolozsvári kereskedőknek, hogy a fejedelem sanyargatja-e ilyen módon a tisztviselőket, vagy azok halála után a családjukat. Jeney-Tóth 2017: 299. Kemény János pedig arról írt az emlékirataiban, hogy a fejedelem az egész erdélyi társadalmat gúzsba fogta a reverzálisokkal, csupán feleségével és kisebbik fiával tett kivételt. Idézi Makkai 1954: 22.

⁷⁶ Simon 2016: 335–336.

a náluk lévő árut, annak ellenére, hogy ekkoriban magát a vámhelyet még a brassóiak igazgatták. Ezzel a rendelettel a fejedelem kétszeres jövedelemre tett szert: egyrészt vámbevételhez jutott, másrészt pedig a cédulák kiállításáért fizetendő, úgynevezett pecsétpénz is a kincstárba került.⁷⁷ A brassói várostanácsnak, valamint a huszadosaiknak szigorúan megparancsolta, hogy Mihály deákot segítsék munkája elvégzésében, álljanak a rendelkezésére, ha a vámhelyhez vezető utakat akarja ellenőrizni, és segítsenek neki elfogni a csempészeket. Ezenfelül kikötötte, hogy Mihály deáknak jogában áll a vám alá nem került árut lefoglalni, és kétszeres vámot venni rajta.⁷⁸ Ezzel a rendelettel a fejedelem valójában „gyámság alá helyezte” a törcsvári vámot, jelentősen csökkentve ezzel a brassói tisztviselők hatáskörét és a város vámból származó bevételét.

Ezt a fejedelmi rendeletet követte a reverzális aláírása 1639 áprilisában. Eszerint Rákóczi, Bethlenhez hasonlóan kegyet gyakorolt a város irányában, és noha károsnak ítélte meg azt a gyakorlatot, hogy a város bérelte a törcsvári harmincadot, mégis nála hagyta a bérlet jogát. Ennek a fejedelmi kegynek azonban komoly ára volt, amit nem sokkal később Brassó városának meg kellett fizetnie. Rákóczi azzal a feltétellel adta három évre bérbe a brassóiaknak a vámhelyet, hogy 10 500 forint bérleti díjat fizetnek be a fejedelmi kincstárba, három részletben. Először 3500 forintot fizetnek ki, a következő évi 3000 forintos részletet az esedékes országgyűlésre juttatják el, míg az utolsó, 4000 forintot nem készpénzben adják át, hanem a fejedelmi udvar gyalogos katonái, darabontjai számára szereznek be ruházatot, leginkább posztót ekkora értékben.⁷⁹

A szerződés záradékában a fejedelem szigorúan meghagyta a városiaknak, hogy semminemű fejedelmi monopólium alá eső tiltott árut ne engedjenek át a vámon, hacsak a kereskedő nem rendelkezik fejedelmi menlevéllel, különös gondot fordítsanak az országból kivezető barcasági utakra, és minden gyanús embert fogjanak el, majd küldjék el a fejedelemhez. A reverzálisban megfogalmazott feltételeket, melyeket a fejedelem a vám megtartásáért cserébe támasztott a várossal szemben, nem lehetett könnyen teljesíteni, még úgy sem, hogy Rákóczi szigorú ellenőrzés alá vonta az országában utazó külföldi kereskedőket is.⁸⁰ Ezzel a ténnyel a fejedelem tisztában lehetett, és valószínűleg már várta is, hogy mikor

⁷⁷ Simon 2016: 335–336.

⁷⁸ MNL OL X 4848/I. Nr. 376.

⁷⁹ MNL OL E 149 I. csomó Fasc. 1. Nr. 29.

⁸⁰ A fejedelem különös hangsúlyt fektetett arra, hogy az országában tevékenykedő külföldi kereskedőkről a lehető legtöbbet megtudja, őket ellenőrizze. Ezt mutatja az a döntése is, amelyet Deli Farkas fejedelmi prefektus közvetített a harmadik nagy múlttal rendelkező harmincadot kezelő város, Beszterce felé. Deli 1634 márciusában felszólította a besztercei városvezetést, hogy minden hozzájuk érkező kereskedőt, legyen az német vagy lengyel, el kell küldeni Gyulafehérvárra, a javaival együtt. Olyan kereskedő ne legyen, akit az uralkodó tudta nélkül elbocsátanak az országból. Ez a lépés egyrészt politikai, másrészt gazdasági érdekeket is szolgált, hiszen így lehetett pontos képet kapni arról, hogy milyen áru után fizetett, és még milyen áruért kell vámot fizetnie az adott kereskedőnek. Mátyás-Rausch 2021a: 84. (Nr. 35.).

fognak egy nagyobb „hibát” elkövetni a brassóiak, hogy ami miatt újabb, számára még kedvezőbb megállapodásra kényszerítheti őket.

Erre aztán egy évvel a bérleti szerződés lejártá előtt, 1641-ben került sor. A szöveg bevezetője szerint a korábbi megállapodás a két fél között úgy szólt, hogy a brassóiak abban az esetben igazgathatják a töröcsvári harmincadot, ha megakadályozzák a fejedelmi monopólium alá eső áruk kivitelét, és hatékonyan őrzik a Havasalföld irányába tartó utakat. A fejedelem szerint azonban az utóbbi kitélt megszegték, ugyanis a töröcsvári szoroson keresztül többen kiszöktek az országból, köztük a rangos kolozsvári családból származó Eppel János is,⁸¹ márpedig ez igen komoly mulasztás volt, legalábbis az uralkodó szerint. Ennek okán – folytatódik a szöveg – a fejedelem megidézte a várost a fiskális direktoron keresztül a fejedelmi tábla elé szerződészegés és a kincstár megkárosítása címén. Brassó lakói azonban, szebeni polgártársaikhoz hasonlóan, inkább egy másik ügyben engedtek a fejedelemnek, mégpedig egy olyan birtok ügyében, amelyvel kapcsolatban korábban, még Bethlen Gáborral szemben meg tudták védeni az érdekeiket. Az erről írott megállapodás alapján élete végéig átadták I. Rákóczi Györgynek Sárkány mezővárosát, annak minden jövedelmével együtt, ezenfelül biztosították a birtok használati jogát Rákóczi György felesége és két fia számára is.⁸² Noha a város megtarthatta a vám bérleti jogát, sőt a bérleti díjat továbbra is fizethették részletekben, a legnagyobb eredmény a városiak számára mégis az volt, hogy ügyük végül nem került a fejedelmi tábla elé, mivel attól sérültek volna bíraskodási kiváltságaik.⁸³

Ezek a szigorú szerződések, kötelezvények azonban csupán törékeny békét hoztak a városok életében. A fejedelem ugyanis, miután a szombatosok ellen indított pert követően végleg le tudott számolni a néhai Bethlen Gáborhoz köthető vagyonosabb nemesi réteggel, és annak birtokait beolvasztotta a fiskális birtokrendszerbe,⁸⁴ lépéseket tett afelé, hogy saját kezelésbe vegye a még a száz városoknál lévő, gazdaságilag előnyösnek számító fiskális jövedelmeket.

Az 1630-as évek végén és a 40-es évek közepén Szeben városában egyre súlyosbodó társadalmi, szociális konfliktusok alakultak ki. 1960-ban megjelent tanulmányában Gustav Gündisch részletesen bemutatta azt a városvezetésben, valamint a városi társadalomban dúló harcot, amely többek között ifjabb Kolommann

⁸¹ Herepei 1988: 204.

⁸² A Rákócziak idejében Sárkány mezővárosa egyik fontos alközpontja lett a kiterjedt fogarasi uradalomnak, ahol fejedelmi udvarház állt, és külön bírói fórum – azaz szék is működött. Prodan (ed.) 1970: Nr. 5., illetve Szalárdi 1980: 131.

⁸³ MNL OL F1 LR 22. kötet fol. 213–214., illetve MNL OL X 4847 Nr. 669. A száz városokkal szembeni eljárás kísértetiesen hasonlít a Thoroczky család ellen kezdeményezett perre. A torockói aranybányákat birtokló család ellen a fejedelem azért indított eljárást, mert nem tudták teljesíteni a szerződésben vállalt aranymennyiség kitermelését. A per lefolytatására mégsem került sor, mert a család végül egy nagyon szigorú reverzálist írt alá, így kerülve el a vagyoneklobzást. Mátyás–Rausch 2021b: 241–255.

⁸⁴ Makkai 1954: 24.

Gotzmeister tragikus történetével vett botrányos fordulatot.⁸⁵ Rákóczi kihasználta a szászok között dúló belső harcokat, és így két legyet ütött egy csapásra. Egyrészt – ahogy Gündisch fogalmazott – a szász világi és egyházi vezetők szinte „kapituláltak” a fejedelem előtt, és az ő segítségét kérték belső gondjaik megoldásában, ez pedig autonómiájuk csökkenéséhez vezetett.⁸⁶ Másrészt ezekben az években a fejedelem már ténylegesen kivette a városok kezéből a vámigazgatás jogát, és saját tisztségviselőt állított a vámigazgatás felügyeletének élére. Mégpedig udvarának egyik megbízható tagját, akinek egyébként a Gotzmeisterrel szembeni eljárásban is kulcsszerepet szánt; bolgárfalvi Sebessi Miklóst.⁸⁷ Sebessi nemcsak a harmincadok igazgatását vette át,⁸⁸ hanem teljhatalmú megbízottként érkezett meg Szebenbe: az ő feladata lett Gotzmeister vagyonának elosztása, adósságainak kifizetése, és ő rendelkezett a család ingóságaival is, amelyeket végül a fejedelem engedélye nyomán átadhatott Gotzmeister gyermekeinek, azzal a kitételrel, hogy „az istentelen rossz apjuknak” semmi sem jut belőle.⁸⁹ Annak érdekében, hogy az újdonsült harmincadfelügyelő hatékonyabban tudja végezni a munkáját, és a vámhelyhez közel is legyen egy lakható birtoka, a fejedelem Sebessinek adományozta Gotzmeister talmácsi kőházát annak tartozékaival együtt.⁹⁰

Az a tény, hogy a fejedelem immár a tisztviselőin keresztül irányította a dél-erdélyi határvámokat, nem jelentette azt, hogy a városoknak ne kellett volna továbbra is ellátniuk a harmincadvámokkal kapcsolatos feladatokat. 1642-ben Rákóczi arra utasította a brassói vezetést, hogy szükség esetén biztosítson váltáslovat a karánsebesi harmincadosnak, valamint embereket is adjon a tisztviselőnek akik segítenek neki a csempészek üldözésében.⁹¹ Ezenfelül azt is elvárta a várostól és a joghatósága alá tartozó uradalomtól, hogy ellenőrizzék a területükön átmenő kereskedelmi utakat, vessék börtönbe a tilosban járó embereket, a javaikat pedig kobozzák el a fejedelem nevében.⁹²

„MIVELHOGY AZ HARMINCADOSOKNAK SOKFÉLE VIGYÁZÁSOKNAK KELL LENNIE”⁹³

Ha az erdélyi városi autonóm közösség és a központi hatalom kapcsolatát vizsgáljuk a 17. század első évtizedeiben, akkor mindenképpen fel kell tennünk a következő kérdést: azontúl, hogy az ekkoriban látványosan megerősödő fejedelmi

⁸⁵ Gündisch 1960: 57–79.

⁸⁶ Gündisch 1960: 73–78.

⁸⁷ MNL OL F1 LR 23. kötet fol. 25–26, 24. kötet fol. 50–52. A Gotzmeister elleni eljárásra lásd még Kraus 1862: 159–164.

⁸⁸ MNL OL F3 Centuria R. Nr. 75.

⁸⁹ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 633, Nr. 636.

⁹⁰ MNL OL F3 Centuria R. Nr. 75. illetve SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 573.

⁹¹ MNL OL X 4848/II. Nr. szám hiányzik (1642. április 9.).

⁹² MNL OL X 4848/II. Nr. szám hiányzik (1642. április 10.).

⁹³ Simon 2019: 79.

hatalom gyengítette, bizonyos esetben pedig meg is törte a „centrifugális erőként” ható szász ellenállást,⁹⁴ ez a folyamat milyen konkrét haszonnal járt az állam számára. Ez a kérdésfeltevés különösen I. Rákóczi György esetében releváns, miután ugyanis kincstári kezelésbe vette a két dél-erdélyi harmincadot, megfelelően képzett, valamint megbízható embereket kellett találnia a kiemelkedő jelentőséggel bíró hivatal ellátására. Márpedig ez ebben a korszakban nehézségekbe ütközhetett, tekintve, hogy a fejedelem szigorú, kemény elszámoltatási metódusa, a gazdasági kormányzatot is átszövő reverzálisrendszer sokakat elriasztott a módosabb városi polgárok, illetve kispapok közül annak ellenére, hogy többük számára a hivatalviselés lett volna a társadalmi előrelépés szinte egyetlen útja.⁹⁵

I. Rákóczi György számára még a fent említett nehézségek ellenére is előnyökkel járt a bevételek kincstári kezelése,⁹⁶ leginkább azért – ahogy ezt a Sebessi Miklós által viselt hivatalok is bizonyítják –, mert ily módon a fejedelem tisztviselője két igen komoly bevételi forrást is birtokolt: a külkereskedelmi vámokból származó jövedelmet, valamint a sószállítás legfontosabb erdélyi útjának számító Maros mentén fekvő váradjai sókikötő forgalmának igazgatását. Jóllehet nem tartozik szorosan a tanulmány témájához, de röviden szólnunk kell a váradjai sókikötő (portus) jelentőségéről, hogy megértsük, miért kellett azt és a déli kereskedelmet átengedő vámhelyeket együtt irányítani.

Az erdélyi állam területén a só bányászata fejedelmi monopóliumnak számított, de az azzal való kereskedést az erdélyi társadalom már szabadon folytathatta. A Maros folyón való sókereskedés kulcspozícióit, azaz a sókikötőket az állam tartotta a kezében, I. Rákóczi György idejében saját tisztviselővel igazgatva azokat. A források tanúsága szerint a váradjai portus vezetői állása valódi bizalmi pozíciónak számított, és betöltője komoly gazdasági befolyással bírt. Így nem véletlen, hogy a két dél-erdélyi harmincadvám igazgatásával együtt a fejedelem a váradjai sóportus vezetését is Sebessi Miklósról bízta.⁹⁷ A már említett szabad sókereskedelem eredményeképpen a marosi sókikötőben magánosok is árultak sót, erről a kikötő tisztviselőjétől, általában a számadó tiszttől, a racionistától kaptak egy úgynevezett lábó cédulát, amelyre pontosan felvezették, hogy ki az illető hajós, mennyi sót vett és azt hová szállítja. A hajós ezzel tudta bizonyítani, hogy a sót

⁹⁴ Cziráki 2011b: 66–67.

⁹⁵ Itt csupán egyetlen példát említenék. Ránk maradtak Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi polgár emlékiratai, melyben a férfi igen keserű hangnemben emlékezik meg görgényi udvarbírósgáról, amit idő előtt ott is hagyott, a fejedelem pedig az aláírt reverzális értelmében behajtott rajta a korábban meghatározott lehetséges büntetést. Sebestyén (szerk.) 2010: 249–250.

⁹⁶ A harmincadvámok bérleti módon való igazgatásának anomáliáira erdélyi biztosai már a 16. század közepén felhívták I. Ferdinánd figyelmét. Nem kétséges – írták –, hogy a bérlők ebből a vámból sokkal több jövedelemre tesznek szert annál, mint amennyi bérleti díjat fizetnek, különösen békeidőkben, amikor a kereskedelem szabadon folyhat Erdély, Moldva és Havasalföld között. Oborni 2002: 95. Ez a feltevés még akkor is megállja a helyét, ha tudjuk, hogy a bérleti díjak a Bethlen- és a Rákóczi-korban is emelkedtek a korábbiakhoz képest.

⁹⁷ MNL OL F2 XII. 242–243., 244–245; BARfC Ms. KJ 288/ VII. 55., SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 512.

szabályosan vette a kikötőben, és ennek alapján harmincadolták meg.⁹⁸ A szálak tehát itt értek össze: a harmincadot vezető fejedelmi tisztviselő a sókereskedelem legális voltát is ellenőrizni tudta, sőt azt is nyomon követhette, hogy a sótvásárló kereskedő hogyan és miként fizeti meg a harmincadvámot, ezzel pedig két fontos területen is képviselni tudta a fejedelem és a kincstár érdekeit.⁹⁹ A só legális és ellenőrzött eladásának, valamint törvényes megvámolásának fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint a Pütkösdi György töröcsvári harmincadosnak 1658-ban adott instrukció, melynek több pontja is a sókereskedelemmel való visszaéléssel szembeni fellépésre szólítja fel a leendő vámtisztviselőt.¹⁰⁰

A korabeli Erdélyben a gazdasági kormányzat írásbelisége, adminisztrációs rendszere mind az állami, mind a magánszférában jóval fejlettebb volt annál, mint ahogyan azt a kutatók korábban gondolták.¹⁰¹ Különösen igaz ez a harmincadigazgatásra,¹⁰² amelynek gerincét a harmincadtisztviselő vagy annak helyettese, számadója által kiadott cédulák (*scheda*), illetve a központi kormányzat felé beadandó számadás (*extractus, regestum*) adta.¹⁰³ Az adott vámhivatalba beérkező, és ott kiállított cédulák, amelyek a 17. század közepén már egy központi meghatározott formanyomtatvány alapján készültek, minden esetben tartalmazták a vámhely nevét, a megvámolt kereskedő nevét, az általa szállított áru fajtaját, a vám összegét és a vámtisztviselő nevét.¹⁰⁴ Ezek a cédulák egyszerre jelentettek igazolást a kereskedő és a hivatalnok számára is, előbbi ugyanis ezzel tudta bizonyítani, hogy az áruját már elvámolták, utóbbi pedig azt, hogy az instrukciója, reverzálisa alapján végezte el a rá bízott munkát.¹⁰⁵ A Rákóczi-korban a harmincadhelyen dolgozó tisztviselők ellenőrzése az évek folyamán egyre szigorúbb és egyben precízebb is lett. Az 1658-ban a töröcsvári harmincados számára kiadott utasítás már a modern kori hivatali elszámolást idézi, a tisztviselő ugyanis minden hiányért a saját vagyonával, tisztsége elvesztésével felelt, míg az enyhébb

⁹⁸ Kulcsár 1991: 428–432.

⁹⁹ A korábbi évtizedek harmincadosi karrierjeit áttekintve is szembevetendő, hogy a harmincadigazgatásban sokáig működő bérlők egyben a sóbányászatban is érdekeltek voltak. Zok Péter kolozsvári polgár először a hunyadi harmincadot bérelte 1587 és 1589 között, majd 1591-ben bizonyos erdélyi harmincadok felügyelője lett (*superintendens certarum tricesimarum in Transsylvania*), és ezzel párhuzamosan a dési sókamarát is vezette. MNL OL F1 LR 4. kötet fol. 3–5; MNL OL F15 XI. Prot. fol. 251; MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 314v315r., valamint XIII. Prot. folio szám hiányzik (töredékes irat). Hasonló pályakép bontakozik ki Ajtonyi Jakab deák esetében is, akinek életpályáját Gálfi Emőke dolgozta fel. Gálfi 2013: 115–126.

¹⁰⁰ Simon 2019: 78–87.

¹⁰¹ Vö. Jakó 1944: XXXII–XXXIII; Tóth 1995: 247–253. Mindez még abban az esetben is igaz volt, hogy a legtöbb gazdasági, pénzügyigazgatási tisztviselő általában bizalmi embere volt földesurának, fejedelmének, tehát magánjogi viszony állt fenn közöttük. Emellett azonban már számtartás és számadás útján ellenőrzött alkalmazottakról beszélhetünk, akik igazoló papírokat, feljegyzéseket, nyugtákat mellékeltek a beadandó kimutatásaikhoz. Imreh 1991: 42.

¹⁰² A késő középkori előzményekre Simon 2016: 335–336.

¹⁰³ Simon 2019: 78–87.

¹⁰⁴ MNL OL F12 XXVI. csomó fol. 9–27.

¹⁰⁵ Simon 2019: 82.

tévedéseknél 200 forint büntetést helyezett kilátásba a központi kormányzat.¹⁰⁶ Az ellenőrzést a közvetlenül a fejedelem alá tartozó és kizárólag általa elszámoltatható fejedelmi számvevők végezték (*exactor rationum*). Ők ellenőrizték a meghatározott időközönként, legtöbbször negyedévenként (*angaria*), illetve évenként bekért számadásokat, majd vagy igazolást adtak arról, hogy a számadás megfelel a valóságnak, vagy kifogásokat (*difficultates*) fogalmaztak meg a hiányosságokról. A tisztviselőnek pedig meghatározott idő állt a rendelkezésére ahhoz, hogy írásban, bizonyítékokkal kiegészítve válaszoljon ezekre a kifogásokra.

Jóllehet Szeben és Brassó városának komoly pénzügyi veszteséget jelentett a külkereskedelmi vám bérleti jogának elvesztése, a fejedelmi pénzügyigazgatás számára mindez több előnnyel is járt. Egyrészt a fejedelem növelhette a közvetlenül hozzá befolyó jövedelmek arányát, másrészt pedig a vámigazgatás összetett adminisztrációja kihívás elé állította a korabeli „állami” közigazgatást, és ezáltal elősegítette annak fejlődését.¹⁰⁷

A kincstári kezelésnek és a szigorú ellenőrzésnek az előnyei mellett árnyoldala is volt, ahogyan azt az alábbi rövid kitekintés is bizonyítja. 1641 novemberében Sebessi Boldizsár állandó portai követ a fejedelemnek írt jelentésében aggodalmát fejezte ki annak kapcsán, hogy egy görög kereskedő egyenesen a nagyvezírhez fordult vámpanaszával. A panaszos azt állította, hogy kereskedőtársaival együtt hiába fizetett a fejedelemnek évente 2500 forintot a szabad kereskedésért, Sebessi Miklós beosztottjai, „verestoroni harminczados diákok” minden ok nélkül lefoglalták összes javát, és azt tovább küldték Gyulafehérvárra annak ellenére, hogy a kereskedő a harmincadot is kifizette. A levélben szereplő diákok, vagyis valójában deákok kifejezés a vámhivatalban dolgozó számtartót és a mellette dolgozó írnokot takarta, akik a harmincados helyett is eljárhattak.¹⁰⁸ A panaszlevélben állítólag az is szerepelt, hogy a megnevezett deákok kenőpénzt is elfogadtak azért, hogy kiállítsák a megvámolást igazoló cédulát, de később mégis a kereskedő után küldték az embereiket, és lefoglalták annak minden áruját.¹⁰⁹ Hiába került tehát a fejedelem ellenőrzése alá a harmincadvám igazgatása, hiába írták alá a szigorú reverzálisokat a hivatalba lépő tisztviselők, egy-egy problémás harmincadügy akár külpolitikai bonyodalmakat is okozhatott.

* * *

Ahogyan azt a fentiekben is láthattuk, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György igen sikeresen érvényesítették mind politikai, mind gazdasági érdekeiket a szász közösség két legjelentősebb városával szemben. Ehhez azonban kevés lett volna az elődjeiktől eltérő, szigorú és jóval határozottabb pénzügyi politika folytatása, céljaik elérésében kezükre játszott az is – és ez különösen igaz volt Szeben városára –, hogy a korabeli szász központok ellenállási képessége meggyengült.

¹⁰⁶ Simon 2019: 82.

¹⁰⁷ MNL OL F440 1. csomó Nr. 15.

¹⁰⁸ Beke–Barabás (szerk.) 1888: 567–568.

¹⁰⁹ Beke–Barabás (szerk.) 1888: 567–568.

Utóbbihoz nagymértékben hozzájárult a szász társadalmon belüli társadalmi, gazdasági feszültség, ami Gustav Gündisch véleménye szerint szintén a városok autonómiájának csorbulásához vezetett.

Az sem lehet véletlen, hogy pont az erdélyi aranykor két nagy formátumú uralkodója volt az, aki újra kívánta gondolni a távolsági kereskedelemhez szorosan kapcsolódó külkereskedelmi vámok ügyét. Ahogy már utaltam rá, Bethlen Gábor az 1620-as évektől kezdve nagy hangsúlyt fektetett a külkereskedelemre, az erdélyi gazdaság fontos hajtóerejének tartva azt. A megnövekedett kereskedelmi forgalomból származó nagyobb hasznot pedig értelemszerűen szívesebben látta a kincstárban, mint a széles kiváltságokkal rendelkező szász városoknál. Noha I. Rákóczi György gazdaságpolitikáját a korábbi szakirodalom igen leegyszerűsítve tárgyalta az elődjéhez képest, gondos és előrelátó gazdaként Rákócziról is könnyen feltételezhető, hogy – felismerve a hosszabb békeidőben fellendülő kereskedelem által termelt hasznot –, Bethlenhez hasonlóan ő is egyre nagyobb szeletet akart kiharítani ebből a prosperáló gazdasági tevékenységből. Utóbbi állítást az újabb alap kutatások erősíthetik vagy éppen cáfolhatják meg.

FORRÁSOK

Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj (BARfC) [Román Akadémia Könyvtára kolozsvári fiókja]

Kemény József gyűjtemény, Diplomatarium Transilvanicum

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

E 149 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Acta Transylvanica.

E 156 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Urbaria et conscriptiones.

F 1 LR Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Erdélyi fejedelmi kancellária, Libri Regii.

F 3 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Centuriae.

F 9 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Miscellanea.

F 12 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Lymbus.

F 15 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et stylonaria.

F 440 Erdélyi kincstári levéltár, Fejedelmi kori számvevőség, Fejedelmi kori számadások és egyéb gazdasági iratok.

P 2305 Személyi fondok, hagyatékok, Trócsányi Zsolt hagyatéka, Az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak és az Erdélyi Udvari Kancellária levéltára bányatörténeti tárgyú iratanyaga.

X 4847 Másolatok gyűjteménye, Brassó Megyei Állami Levéltár, Brassó város levéltára, Privilegia et instrumenta publica (Válogatott iratok).

X 4848 Másolatok gyűjteménye, Brassó Megyei Állami Levéltár, Brassó város levéltára, Fronius gyűjtemény.

X 4849 Másolatok gyűjteménye, Brassó Megyei Állami Levéltár, Brassó város levéltára, Schnell gyűjtemény.

Serviciul Județean Arhivelor Naționale Sibiu (SJAN Sibiu)

Urkunden / Colecția de documente medievale [Középkori gyűjtemény]

Col Brukenthal = Colecția de documente Muzeul Brukenthal [Brukenthal Múzeum gyűjteménye]

AC = *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniaeque Partium Hungariae Eidem Annexarum*. Claudiopoli.

Beke Antal – Barabás Samu (szerk.) 1888: *I. Rákóczy György és a Porta*. Budapest.

EOE = Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek* (Monumenta Hungariae Historica III/b.). Budapest, 1875–1898.

Kraus, Georg 1862: *Siebenbürgische Chronik des Schäsburger Stadtschreibers Georg Kraus*. (Hg. Ausschusse des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde). 1. Teil. Wien.

Prodan, David (ed.): *Urbariile Țării Făgărașului. (1603–1650)*. II. Bukarest, 1970.

Sebestyén Mihály (szerk.) 1980: *Bethlen Gábor – Levelek*. Bukarest.

Sebestyén Mihály (szerk.) 2010: *Nagy Szabó Ferenc Memoriáléja. Marosszéki krónikák 1.* Marosvásárhely.

Szalárdi János 1980: *Siralmas magyar krónikája*. (S.a. r. és szerk. Szakály Ferenc). Budapest.

Szilágyi Sándor (szerk.) 1879: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bíró Vencel 1912: *Az erdélyi fejedelem jogköre (1571–1690)*. Kolozsvár.

Bogdándi Zsolt 2019: A százszek és a fejedelmi tábla a 16. században. *Erdélyi Múzeum* (81.) 1. 21–33.

Cziráki Zsuzsanna 2011a: Brassó és az erdélyi százszek szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613). *Századok* (145.) 4. 847–876.

Cziráki Zsuzsanna 2011b: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Budapest.

Cziráki Zsuzsanna 2014: „Durante beneplacito nostro”. Brassó és a százsz rendi érdekérvényesítés Bethlen Gábor uralkodása idején a töröcsvári birtokok tükrében. In: Dáné Veronka – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Kolozsvár, 608–612.

- Derzsi Júlia 2018: Nagyszeben város háztartása a 16. század második felében. In: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka (szerk.): *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 405–476.
- Ember Győző 1946: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest.
- Gálfi Emőke 2013: Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debrecen, 115–126.
- Herepei János 1988: *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*. Budapest.
- Imreh István 1991: Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások (1580–1635). *Erdélyi Múzeum* (53.) 1. 29–50.
- Imreh István 1992: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-211>
- Jakó Zsigmond 1944: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár.
- Jeney-Tóth Annamária 2017: „... Felette sok megbántódott emberek vadnak...” – I. Rákóczi György és kolozsvári kereskedői. In: Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila (szerk.): *Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, 297–317. <https://doi.org/10.51384/cert-04.22>
- Kulcsár Árpád 1991: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. *Századok* (125.) 5–6. 415–448.
- Makkai László 1954: Bevezetés. In: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. (S.a.r. és szerk. Makkai László). Budapest. 1–73.
- Mátyás-Rausch Petra 2021a: Fejedelmi prefektusok a Bethlen- és a Rákóczi-korban. In: Mátyás-Rausch Petra – Szalai Ágnes (közreadja): *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. Budapest, 11–126.
- Mátyás-Rausch Petra 2021b: „Ugian fellebbebb is miveltetik velünk”: Nemesfémányászat Torockón a Rákóczi-korban. In: Fejér Tamás – Gálfi Emőke (szerk.): *A rendtartó történetész. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulójára*. Budapest – Kolozsvár, 241–255.
- Mátyás-Rausch Petra 2023: Barcsay Sándor rejtélyes felesége – Újabb adatok az abrudbányai Fodor család társadalmi kapcsolataihoz. *Erdélyi Múzeum* (85.) 1. 81–90. (Megjelenés alatt.)
- Oborni Teréz 2002: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552–1556)*. Budapest.
- Oborni Teréz 2005: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* (47.) 3–4. 333–346.
- Oborni Teréz 2007: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620). *Történelmi Szemle* (49.) 2. 249–261.
- Oborni Teréz 2011: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok* (145.) 4. 877–914.
- Pakucs Mária 2002: Erdély délről érkező fűszerforgalma a 16. század első felében (Brassó és Nagyszeben szerepe a távolsági kereskedelemben). *Sic itur ad astra* (16.) 1. 47–67.
- Pap Ferenc 2000: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Kolozsvár.

- Sashalmi Endre 2006: A magyarok és közép-európai szomszédaik a középkorban és az újkorban (Vlagyimir Pavlovics Susarin emlékére). *Századok* (140.) 2. 515—519.
- Simon Zsolt 2008: Tarifa tricesimală transilvană din anul 1634. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorge Șincai”* (11.) 221–250.
- Simon Zsolt 2016: Az erdélyi huszadvámok igazgatása a késő középkorban. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Válság – kereskedelem*. Budapest, 333–359.
- Simon Zsolt 2019: Fejedelemség kori erdélyi harmincadutasítások. A töröcsvári vámos 1658. évi instrukciója. In: Rüszt-Fogarasi Enikő (főszerk.): *A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből*. (Erdélyi évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve 4.) Kolozsvár, 69–91.
- Szilágyi Sándor 1882: Tholdalagi Mihály 1619-iki követjárásának történetéhez. *Magyar Történelmi Tár* (5.) 3. 470–475.
- Tóth István György 1995: Alfabetizáció és birtokigazgatás (16–18. század). In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, 247–253.